

Keskiaikainen Isä meidän -rukous

Vanhimmat tunnetut suomenkieliset Isä meidän -rukoukset ovat peräisin reformaatioajan alun kirjallisista lähteistä. Ne sisältyvät 1540-luvulla julkaistuihin Mikael Agricolan teoksiin ja samaan ikäluokkaan ajoitettuihin käsikirjoituksiin. Niiden lisäksi tunnetaan rukous, joka on saksalaisen maantieteilijän Sebastian Münsterin kuuluisassa, vuonna 1544 ilmestyneessä *Cosmographia*-teoksessa. (Tarkemmin esim. Uusitalo 2015: 16–25; 2016: 159.) Kyseessä on laaja, eri maita käsittelevä tietokirja, josta julkaistiin vuosina 1544–1628 kaikkiaan 36 painosta, ja teos myös käännettiin useille eri kielille. Siinä on kuvaus Suomesta ja näytteenä suomen kielestä kahdentoista sanan lista sekä Isä meidän -rukous (ks. tarkemmin esim. Miekkavaara 2008: 48–55; Kallio 2017). Rukousteksti on seuraavanlainen:

Isä meidhen ioko oledh taiuahissa /
pühettä olkohon siun nimesi /
tulkohon siun waltakuntasi / olkohon
siun tahtosi kuwin taiuahissa nyn
manpällä / meidhen iokapaiwen leipä
anna meilen tänäpäiwäne / ia anna
anteixe meiden syndiä kuwin möe
annamma meden vastahan rickoillen
/ ia älä sata meitä kiusauxen / mutta
päästä meitä pahasta / Amen.

Münsterin Isä meidän -rukouksen kieliasuun on kiinnitetty huomiota jo kauan sitten, ja sen mahdollisella keskiaikaisella alkuperällä on spekuloitu aikojen saatossa moneen otteeseen eri alojen tutkijoiden parissa. Arvioitaan ovat esittäneet esimerkiksi kirkkohistorioitsijat Aarno Ma-

liniemi (1955: 101), Kauko Pirinen (1988: 11–12) ja Simo Heininen (2007: 178–179) sekä kielentutkijat Heikki Ojansuu (1904: 130–131), Harri Uusitalo (2015: 57; 2016: 168) ja Petri Kallio (2017). Tutkimuksen yleislinjaksi on vakiintunut se, että rukous saattaa ainakin osittain olla keskiaikaista alkuperää, mutta asiaa ei voi ratkaisevien todisteiden puutteessa selvästi osoittaa. Tällä kirjoituksella jatkan keskustelua Münsterin rukouksen keskiaikaisesta ajoituksesta.

Jotta Isä meidän -rukoukseen liittyvät pohdinnat olisivat ymmärrettäviä, on oleellista tietää, että rukouksesta on toisistaan poikkeavia versioita. Sekä suomen- että ruotsinkielisissä rukouksissa on historiallista variaatiota (Ejder 1978; Kauko 2016; Uusitalo 2015, 2016), mutta eroja on nykyversioissakin. Rukous sisältyy Uudessa testamentissa Matteuksen ja Luukkaan evankeliumeihin. Nämä ovat useimmille nykysuomalaisille kuitenkin vieraita, sillä niiden rinnalle on laadittu kirkkokäsikirjan rukous. Se on ihmisille yleensä tutumpi, sillä sitä käytetään esimerkiksi luterilaisissa rippikouluissa ja jumalanpalveluksissa. Asetelmassa 1 on esitelty rinnakkain mainitut kolme rukousta.

Tutkimukseni kannalta huomion-arvoista rukouksissa on kaksi seikkaa: Luukkaan ja kirkkokäsikirjan rukouksissa pyydetään anteeksi syntiä, Matteuksen rukouksessa velkaa. Toinen oleellinen ero on siinä, että Matteuksen ja Luukkaan rukouksissa annetaan anteeksi niille, jotka ovat meille velassa, kun taas kirkkokäsikirjan rukouksessa annetaan anteeksi niille, jotka ovat meitä vastaan rikkoneet.

Asetelma 1.

Suomenkieliset Isä meidän -rukoukset.

Matt. 6:9–13	Luuk. 11:2–4	Kirkkokäsikirja
Isä meidän, joka olet taivaassa. Pyhitetty olkoon sinun nimesi. Tulkoon sinun valtakuntasi. Tapahtukoon sinun tahtosi myös maan päällä niin kuin taivaassa. Anna meille tänä päivänä meidän jokapäiväinen leipämme. Ja anna meille velkamme anteeksi, niin kuin mekin annamme anteeksi niille, jotka ovat meille velassa. Äläkä anna meidän joutua kiusaukseen, vaan päästä meidät pahasta. Sillä sinun on valtakunta ja voima ja kunnia iankaikkisesti. Aamen.	Isä, pyhitetty olkoon sinun nimesi. Tulkoon sinun valtakuntasi. Anna meille päivästä päivään jokapäiväinen leipämme. Anna meille syntimme anteeksi, sillä mekin annamme anteeksi jokaiselle, joka on meille velassa. Äläkä anna meidän joutua kiusaukseen.	Isä meidän, joka olet taivaassa. Pyhitetty olkoon sinun nimesi. Tulkoon sinun valtakuntasi. Tapahtukoon sinun tahtosi myös maan päällä niin kuin taivaassa. Anna meille tänä päivänä meidän jokapäiväinen leipämme. Ja anna meille meidän syntimme anteeksi, niin kuin mekin annamme anteeksi niille, jotka ovat meitä vastaan rikkoneet. Äläkä saata meitä kiusaukseen, vaan päästä meidät pahasta. Sillä sinun on valtakunta ja voima ja kunnia iankaikkisesti. Aamen.

Rukousten muotoiluerojen syyt ovat vanhoja ja monimutkaisia, ja niistä on kirjoittanut esimerkiksi teologi Matti Poutiainen (1998: 233–329). Seuraavaksi esittelen keskeisimpiä argumentteja, joilla rukouksen keskiaikaisuutta on joko perusteltu tai epäilty.

Viitteitä keskiaikaisuuden puolesta ja sitä vastaan

Huomiota on kiinnitetty rukouksen kohtaan, joka Münsterialla kuuluu *ia anna anteixe meiden syndiä*. Münsterial rukouksen mahdollista keskiaikaisuutta on perusteltu sillä, että teksti muistuttaa läheisesti keskiaikaista latinankielistä rukousta, mutta samalla on havaittu myös ajoituksen merkittävin ongelma. Selvimmin keskiaikaisuutta vastaan todistavana asiana on pidetty sitä, että rukous on muuten Matteuksen evankeliumin mukainen, mutta siinä pyydetään anteeksi Luukkaan evankeliumin mukaisesti syntiä. Tällainen hybridirukous ei sovi kes-

kiekaiseen traditioon, vaan odotuksenmukaisesti tulisi pyytää anteeksi velkaa kuten Matteuksen evankeliumissa. (Pirinen 1988: 10–12).

Toinen huomiota herättänyt kohta kuuluu Münsterialla *kuwin möe annamma meden vastahan rickoillen* [kuin myös annamma meidän vastahan rikkojillen]. Aiemmin on havaittu, että Münsterial rukous on vanhimmista suomenkielisistä rukouksista ainoa, jossa puhutaan *vastahan rikkojista*, kun taas muissa rukouksissa puhutaan *velallisista* samoin kuin nykykielisissä evankeliumirukouksissa. Kohtaa on verrattu myös erääseen keskiaikaiseen ruotsalaiseen rukoukseen, jossa teksti vastaa Münsterial: *them mot oss bryta*. (Uusitalo 2015: 48–49; 2016: 163–164.) Tämä yhteneväisyys on antanut tukea oletukselle rukouksen keskiaikaisuudesta. Lisäksi sana *anteixe* ('anteeksi') saattaa olla jääne keskiajalta, koska translatiivin *e*-loppuista päätettä ei tunneta kirjalliselta ajalta lukuun ottamatta vakiintuneita poikkeuksia, kuten adver-

biä *taakse*. (Häkkinen 2002: 78–79; Uusitalo 2015: 47; 2016: 168.)

Sen sijaan epäilyä on herättänyt erään ruotsalaisen vuoden 1917 raamatunkäännöspainoksen sanaselitysosiossa oleva maininta. Siinä nimittäin kerrotaan, että rukouksesta tunnetaan myös versio, jossa kohta kuuluu *dem som hava brutit mot oss*. Ilmaus muistuttaa läheisesti keskiaikaista ruotsalaista *them mot oss bryta*-kohtaa. Tämän vuoksi on periaatteessa mahdollista, että ilmaus on ollut käytössä myös reformaation alkuaikoina, jolloin keskiaikaisuutta ei voisi pitää varmana. (Uusitalo 2015: 57; 2016: 168.)

Myös kirjoitusasu on herättänyt ajotukseen liittyvää pohdintaa. Kallio (2017: 433–434) on perehtynyt tarkemmin erityisesti rukouksen ortografiaan, ja hänen mukaansa erikoiselta tuntuu *k*-äänteen merkitseminen *k*-kirjaimella takavokaalien edellä. Tällaista kirjoitustapaa on pidetty keskiaikaisena (Rapola 1933: 76–79). Kallio (2017: 433) aprikoi, että Münsterillä on saattanut olla kaksikin kielenopasta, koska kahdentoista suomenkielisen sanan listassa *k*-alkuiset sanat kirjoitetaan *c*:llä takavokaalien edellä (*Caupungi, Coira*). Hän pitää rukouksen keskiaikaisuutta mahdollisena, mutta korostaa pohdintansa olevan spekulatiota (mas. 434–435).

Kallio kiinnittää huomiota myös rukouksen *syndiä*-sanon kirjoitusasuun kahdestakin näkökulmasta. Aiemmin rukouksessa esiintyvässä sanassa *pühättü* on *y*-vokaali kirjoitettu saksalaisittain, kun taas *syndiä*-sanassa se on merkitty ruotsalaisittain. Lisäksi samassa sanassa *nt*-yhtymää merkitään *nd*-yhdistelmällä, kun taas muualla rukouksessa käytetään *nt*-yhdistelmää (esim. *anteixe*). Kallio pitää mahdollisena, että *syndiä* on myöhemmin lisätty sana, joka korvaa jonkin poistetun sanan. On mahdollista, että Münster on käyttänyt lähteenään jo keskiajalta peräisin olevaa kirjoitusta, jonka joku suomentaitoinen on tarkistanut ennen julkaisua. Tämä selittäisi sen, miksi

syndiä-sana vaikuttaa olevan muuta tekstiä myöhäisemmän editoinnin tulos. (Kallio 2017: 433–434.)

Münsterin *Cosmographian* Suomi-osiossa on seikkoja, jotka viittaavat siihen, että rukous saattaisi olla peräisin Viipurista. Rukouksen kieliasu on sen sijaan paikallistettu kaakkoishämäläiselle murrealueelle eli samoille seuduille, josta esimerkiksi pernajalainen Mikael Agricola lähti aikoinaan Viipuriin kouluun ja josta monien muidenkin pernajalaisten nuorukaisten tiedetään samoihin aikoihin edenneen opintiellään aina Wittenbergin yliopistoon asti. (Heininen 2007: 29; Uusitalo 2015: 55; 2016: 168). *Cosmographian* kuvaus Suomesta on myös huomiota herättävän Viipuri-keskeinen. Näiden seikkojen perusteella rukouksen tausta ei ole ristiriidassa keskiaikaisen ajoituksen kanssa, mutta ajoitusta ei voi todistaakaan. (Kallio 2017: 434–435.)

Uusia havaintoja

Edellä esitetystä käy ilmi, että vaikka keskiaikaisuus olisi monen yksityiskohdan perusteella mahdollista, erityisesti kaksi ongelmaa pitäisi kyetä ratkaisemaan. Ensimmäinen on kysymys siitä, miksi Ruotsissa on vielä 1900-luvulla tunnettu rukous, jonka sanamuoto muistuttaa keskiaikaista rukousta (Uusitalo 2015: 57; 2016: 168). Onko sama sanamuoto ollut käytössä myös reformaatioaikana, jolloin sitä ei ehkä voisi käyttää todisteena keskiaikaisuudesta? Toinen on Pirisen (1988: 11–12) esiin nostama ristiriita siinä, että keskiaikaisessa rukouksessa ei pitäisi olla *synti*-sanaa muilta osin Matteuksen tekstiä jäljittelevässä rukouksessa. Näihin kysymyksiin paneudun seuraavaksi, sillä aivan kaikkia kiviä tutkimuskentällä ei ole vielä käännetty.

Olen aiemmassa tutkimuksessani verrannut Münsterin rukousta yhteen keskiaikaiseen ruotsinkieliseen rukoukseen (Uusitalo 2015: 48–49; 2016: 163–164).

Keskiajalta on kuitenkin säilynyt meidän päiviimme asti useampiakin rukouksia, joten on syytä perehtyä niihin tarkemmin. Tutkimuksen kannalta suuri apu on Bertil Ejderin (1978) julkaisema artikkeli, jossa esitellään useita keskiajan ja uuden ajan alun ruotsalaisia Isä meidän -rukouksia. Ejder on poiminut rukoukset julkaisusarjasta *Samlingar utgivna av Svenska forskriftsällskapet* (1844–), ja kunkin rukouksen kohdalla on tarkka lähdeviite, mikäli lukija haluaa päästä alkuperäislähteiden äärelle.

Ensimmäiseen kysymykseen saa lisävalaistusta eräästä ruotsalaisesta raamatupainoksesta vuodelta 1927 (Bibeln 1927). Sen sanaselitysosiossa esitellään myös sellainen rukouksen versio, jossa sanotaan *dem som hava brutit mot oss*. Asiaa perustellaan siten, että tällainen muotoilu on luonteva nykykielen kannalta. Huomionarvoista on myös, että *velallisista* puhuviin evankeliumirukouksiin viitataan vanhana muotona. Selitys osoittaa, että kyseessä ei ole keskiajalta periytyvä jäännös vaan uusi käännös, joka vain näyttää samalta kuin keskiaikainen muoto. Tämä muistuttaa läheisesti kehitystä, joka Suomessa on edennyt pidemmälle, viralliseen rukousmuotoon asti. Rukouksen kohta *jotka ovat meitä vastaan rikkoneet* on Suomessa käännös, joka tehtiin vuoden 1913 käsi-kirjauudistukseen. Evankeliumitekstien mukaista muotoa *jotka ovat meille velassa* haluttiin välttää, koska ajateltiin, että *velka* voidaan ymmärtää virheellisesti talouselämään liittyvänä terminä. (Sara-neva 1998: 85–86.) Näin ollen sekä Suomessa että Ruotsissa keskiaikaista tekstiä muistuttavat osat eivät todellisuudessa ole läpi reformaatioajan säilyneitä vaan uutta käännöstraditiota. Jo aiemmin olen arvelut, että rukouksen *vastaan rikkojista* kertova kohta olisi osoitus sen kytköksistä keskiaikaan (Uusitalo 2015: 48–49; 2016: 163–164). Systemaattinen keskiaikaisten ja reformaatioaikaisten ruotsinkielisten rukousten tarkastelu tukee voimakkaasti

ajoitusta: *vastaan rikkojat* kuuluvat keskiaikaisiin rukouksiin, kun taas *velallisista* aletaan järjestelmällisesti puhua reformaatioaikana. Tämä käy selvästi ilmi Ejderin (1978) julkaisemista rukouksista. Koska ero on johdonmukainen, voi sitä pitää ajoituksen kannalta luotettavana.

Ejderin (1978) julkaisusta on ratkaiseva apu myös keskiaikaisuuden kannalta toisessa ongelmassa eli *synti*-sanassa, joka Pirisen (1988: 11–12) mukaan ei tunnu luontevalta Münsterin rukouksessa, mikäli se todella olisi keskiaikainen. Ruotsinkielisistä keskiaikaisista rukouksista paljastui kuitenkin yllätys, sillä osassa niistä käytettiin *synd*-sanaa. Näin ollen *synti* on sittenkin ollut aivan käypä sana keskiaikaisissa Isä meidän -rukouksissa ainakin Ruotsissa.

Yksikään keskiaikainen ruotsinkielinen rukous ei sellaisenaan paljastunut selvästi Münsterin rukouksen lähteeksi. Kuten tunnettua (Uusitalo 2015, 2016; Kauko 2016), varhaisissa Isä meidän -rukouksissa voi kuitenkin olla jonkin verran keskinäisiä eroja. Havaitsin, että kaikki Münsterin rukouksen kohdat voi osoittaa jonkin ruotsalaisen rukouksen mukaisiksi. Asia havainnollistetaan asetelmassa 2 (seur. sivulla), johon olen koonnut rinnakkain kolme keskiaikaista ruotsalaista rukousta 1400-luvulta. Olen nimennyt ne kirjaimilla A, B ja C, ja kunkin otsakkeesta löytyy myös Ejderin (1978) mukainen lähdeviite (SFSS = *Samlingar utgivna av Svenska forskriftsällskapet*). Teksteistä on kursivoitu kohtia, jotka noudattavat samaa muotoa kuin Münsterin rukous. Ainoastaan rukous A on samanlainen sekä alusta että lopusta. Eroa on kuitenkin siinä, että Münsterin rukouksen kohdassa *kuwin taiuahissa nyn manpällä* taivas mainitaan ennen maata. Tällainen kohta löytyy rukouksesta B. Lisäksi Münsterin rukouksen kohta *meidhen iokapaiwen leipä anna meilen tänäpäiwäne* edellyttää lähdetä, jossa jakso alkaa *meidän*-pronominilla eikä *anna*-verbillä. Tällainen kohta löy-

Asetelma 2.

Kolme keskiaikaista ruotsalaista rukousta ja Münsterin rukous.

A = Cod. Ups. C 50, SFSS s. 4 (var. c)	B = Membranfragm. SFSS 38 s. 4 (var. d)	C = Speculum Virginum. SFSS 31	Münster
<i>Fadher waar som är j himblom hällgath warde thit nampn tilkomme thit rike,</i>	Fadher war some er j hymerike helgat vart thit nampn tilkoma skal thit rike	Fadhir war som äst j himblomen Hällgis thit nampn tilkomme thit rike	Isä meidhen ioko oledh taiuahissa pühettu olkohon siun nimesi tulkohon siun waltakuntasi olkohon siun tahtosi kuwin taiuahissa nyn manpällä meidhen iokapaiwen leipä anna meilen tänäpäiwäne
<i>wardhe thin wilj swa j jordherike swa som j himmerike giff oss j dagh waart daghlikit brödh</i>	wardhe thin wili swa som j hymerike swa ok j iordhrike giff os j dagh wart daghlikit brödh	Wardhe thin wili swa j jordherike som j himerike <i>Wart daghlikit brödh...</i>	ia anna anteixe meiden syndiä kuwin möe annamma meden vastahan rickoillen ia älä sata meitä kiusauxen mutta päästä meitä pahasta Amen
<i>och förlat oss wara synder som wi och förlatum them mote oss bryta och inled oss ey j frestilse wthan fräls oss aff ondo Amen</i>	ok forlat os war bruth som wj forlatum thäm os mote bryta ok leedh os ekki i frästilse vtan frälsa os aff jlllo amen	Förlath os wara syndhir... Ok led os ey i frestilse Frels os aff ondo	

tyy rukouksesta C. Kyseisessä kohdassa alkuperäisteksti ei ole kokonaan säilynyt, mutta joka tapauksessa siitä käy ilmi, että sanat *Wart daghlikit brödh* aloittavat jakson, mikä on tässä tapauksessa oleellista.¹

Vaikka täysin Münsterin rukouksen kaltaista ruotsinkielistä rukousta ei olekaan tietojeni mukaan säilynyt, sellaisen voi kuitenkin rekonstruoida asetelman 2 rukousten A, B ja C perusteella. Asetelmassa 3 on vertailtavissa rinnakkain sekä Münsterin rukous että sen rekonstruoitu keskiaikainen lähde. Pidän todennäköisenä, että rekonstruoitu versio on sellaisenaan ollut olemassa, mutta on myös otettava huomioon mahdollisuus, että suo-

mentaja on yhdistellyt suomennokseensa aineksia erilaisista rukouksista.

Esitellyt uudet havainnot osoittavat selvästi, että aiemmat oletukset niistä seikoista, jotka todistavat keskiaikaisuutta vastaan, eivät pidä paikkaansa. *Synti*-sanaa on käytetty jo keskiajalla, ja *vastaan rikkojista* puhuminen on niin ikään selvä merkki keskiajasta.

Münsterin rukouksen keskiaikaisuudella ei nähdäkseni enää tarvitse spekuloida, vaan se on vihdoin selvästi osoitettavissa. Sekä sanavalinnat että sanajärjestys sopivat ainakin ruotsalaisen tradition mukaiseen keskiaikaiseen formaattiin täydellisesti. Edelleen avoimeksi kysymykseksi jää Kallion (2017: 433–434) havainto siitä, että Münsterin rukouksessa esiintyvä sana *syndiä* vaikuttaa kirjoitusasun perusteella muuta tekstiä myöhäisemmältä. Jaan ehdottomasti hänen näkemyksensä siitä, että kyseessä saattaa olla myöhäisempi editointi, joka on tehty ennen

1. Johdonmukaisuuden vuoksi olen halunnut vertailla kolmea 1400-luvun rukousta. Mikäli C-rukouksen puutteellisuus herättää epäilyksiä, on sama Münsterin rukouksen sanajärjestys myös eräässä 1300-luvulta peräisin olevassa rukouksessa. Tämäkin on nähtävissä Ejderin (1978) julkaisussa.

Asetelma 3.

Münsterin rukous ja sen rekonstruoitu ruotsalaislähde.

Münster	Rekonstruktio
Isä meidhen ioko oledh taiuahissa pühettä olkohon siun nimesi tulkohon siun waltakuntasi olkohon siun tahtosi kuwin taiuahissa nyn manpällä meidhen iokapaiwen leipä anna meilen tänäpaiwäne ia anna anteixe meiden syndiä kuwin möe annamma meden vastahan rickoillen ia älä sata meitä kiusauxen mutta päästä meitä pahasta Amen	Fadher waar som är j himblom hålgath warde thit nampn tilkomme thit rike, wardhe thin wilj swa som j hymerike swa ok j iordhrike Wart daghlikit brödh giff oss j dagh och förlat oss wara synder som wi och förlatum them mote oss bryta och inled oss ey j frestilse wthän fräls oss aff ondo Amen

Cosmographian julkaisua. Nyt kuitenkin on selvää, että sana itsessään ei aiheuta ristiriitaa keskiaikaisen alkuperän kanssa.

HARRI UUSITALO
etunimi.sukunimi@utu.fi

Kirjoittaja on suomen kielen tutkijatohtori
Turun yliopistosta.

Lähteet

- BIBELN 1927 = *Bibeln eller den Heliga Skrift. Översättningen gillad och stadfäst av konungen den 2 oktober 1917*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsnes Bokförlag.
- EJDER, BERTIL 1978: Om språket i Herrens bön på svenska i äldre tid. – *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 54 s. 110–118.
- HEININEN, SIMO 2007: *Mikael Agricola. Elämä ja teokset*. Helsinki: Edita.
- HÄKKINEN, KAISA 2002: *Suomen kielen historia 1. Suomen kielen äänne- ja muotorakenteen historiallista taustaa*. Kolmas, uudistettu painos. Turku: Turun yliopisto.
- KALLIO, PETRI 2017: Sebastian Münsterin Isä meidän -rukous. – *Virittäjä* 121 s. 430–436. <https://doi.org/10.23982/vir.61136>.
- KAUKO, MIKKO 2016: Ruotsin kielen kirjallisen käyttö reformaatioajan Suomessa ja *Kangasalan missale*. – Meri Heinonen & Marika Räsänen (toim.), *Pohjoisen reformaatio* s. 151–156. Turku: Turku Centre for Medieval and Early Modern Studies ja Turun Historiallinen Yhdistys.
- MALINIEMI, AARNO 1955: Kansankieli Suomen keskiajan kirkossa. – Aarno Maliniemi, Mikko Juva & Kauko Pirinen (toim.), *Novella plantatio. Suomen kirkkohistoriallisen seuran juhlakirja Suomen kirkon juhlavuotena 1955* s. 82–112. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- MIEKKAVAARA, LEENA 2008: *Suomi 1500-luvun kartoissa. Kuvauksia ja paikannimiä*. Helsinki: AtlasArt.
- MÜNSTER, SEBASTIAN 1544: *Cosmographia*. Basel: Henrichus Petri.
- OJANSUU, HEIKKI 1904: Vanhimmat Isämeidän rukoukset suomen kielellä. – *Virittäjä* 8 s. 130–134.
- PIRINEN, KAUKO 1988: Suomenkielisen liturgisen kirjallisuuden synty. – Esko Koivusalo (toim.), *Mikael Agricolan kieli* s. 9–24. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- POUTIAINEN, MATTI 1998: *Katekismuksen sisältö*. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.

RAPOLA, MARTTI 1933: *Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin 1. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 1844–. Stockholm: P. A. Norstedt.

SARANEVA, TAPIO 1998: *Isä meidän*. Helsinki: Kirjapaja.

UUSITALO, HARRI 2015: *Reformaatioajan*

suomenkielisten Isä meidän -rukousten erot. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto. <https://www.utupub.fi/handle/10024/104247>.

— 2016: Reformaatioajan suomenkielisten Isä meidän -rukousten suhteet toisiinsa ja lähdeteksteihin kielellisten erojen valossa. – *Sananjalka* 58 s. 159–174. <https://doi.org/10.30673/sja.86750>.

Tulevan osan teemoja:

Esikristilliset itämerensuomalaiset henkilönnimet paikannimissä. Saamen kantaskandinaavisia lainasanoja. Definiittisyys ja pronominiobjektit mordvalaiskielissä. Permiläiskielten vokaalien historiaa.

FINNISCH-UGRISCHE FORSCHUNGEN

Finnisch-Ugrische Forschungen on Suomalais-Ugrilaisen Seuran kustantama aikakauskirja, joka on jo vuodesta 1901 edustanut suomalaisen ja kansainvälisen fennougristiikan kärkeä. *FUF* julkaisee englannin- ja saksankielisiä artikkeleita suomalais-ugrilaisen kielen- ja perinteentutkimuksen alalta, ja sen kirjallisuusosastossa arvioidaan alan uudet julkaisut. Seuraava, 65. nide ilmestyy loppuvuonna 2020 painetun version lisäksi myös avoimena julkaisuna osoitteessa journal.fi/fuf.

Päätoimittaja: Jussi Ylikoski (Oulu)

Sisältö ja yhteystiedot: journal.fi/fuf

Myynti: Tiedekirja, Snellmaninkatu 13, 00170 Helsinki • www.tiedekirja.fi